

СТАТТІ. ЗАМІТКИ. ПУБЛІКАЦІЇ

Надія Нікітенко

“ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ” СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ: ДАВНІСТЬ І СЬОГОДЕННЯ

Під “днем народження” Софії Київської маю на увазі день її освячення, зумовлений самим феноменом появи цього храму на київських теренах. З огляду на особливість середньовічної ментальності, в XI ст. таку появу вочевидь розуміли як *втілення* в образотворчій формі Святої Софії Премудрості Божої, тим більше, що в Святому Письмі Премудрість наділена іпостасцю, вона не проста абстракція, а дещо більше, не лише субстанція, але й лик. Премудрість, що створила собі дім, – це Бог-Слово, що втілювався, Ісус Христос, Божа Сила і Божа Премудрість, як було пояснено апостолом Павлом (I Кор. 1:24). На Вселенських Соборах встановлено визначення Софії, яке отримало силу догмату: “Премудрість Божа є друга іпостась Трійці – Ісус Христос”. Отже, Софія – це творча сила другого лица Трійці, втілена в Христі Мудрість Бога.

У візантійських богословів Премудрість мислилась лише через втілення: “без сосуда бо держати вино нельзя, так и без плоти Божия Премудрость невидима сущи”, – стверджується в апокрифічному “Слові” Григорія Богослова. У давньоруському Сказанні про Софію Премудрість Божу прямо говориться: “Премудрость есть Христос, а храмъ Богородица”¹. Отже, народження храму Софії Премудрості Божої ідейно ототожнювали з Втіленням Христа, яке сталося від Його непорочного зачаття Дівою Марією під час Благовіщення до Різдва, а стосовно храму це означало – від його закладин (освячення місця) до освячення престолу і звершення на ньому першої літургії (тобто інавгурації – відкриття), адже чин заснування храму є початковою стадією його освячення².

Ось чому за давньоруських часів “день народження” храму асоціювався з його освяченням і святкувався щороку як день обновлення: “тому що через освячення храм зі звичайної споруди стає святою, а тому зовсім іншою, новою”³. У давнину дні освячень Софійських храмів (у тому числі – Софії Київської) були їхніми храмовими святами, а останні, зрозуміло, відзначалися в різні дні, відповідно до днів освячень. У пізніші часи храмове свято Софії Київської почало відзначатися 8 (21) вересня, зі службою

¹ В.Г. Брюсова, *София Премудрость Божия в древнерусской архитектуре и искусстве*, Москва 2006, с.13, 16, 151.

² П. Лебедев, *Наука о богослужении православной церкви*, Москва 1890, ч. 1–2, с. 142.

³ Г.И. Шиманский, *Литургия. Таинства и обряды*, Москва 2003, с. 110.

Різдву Богородиці, а у Великому Новгороді, Вологді, Тобольську, Софії і Москві однойменні собори стали святкувати свої храмові дні 15 (28) серпня, разом зі службою Успінню Богородиці⁴.

Свято 8 вересня було щорічним храмовим святом Софійського собору в Києві, відомим вже з документів XVII ст. До нього приурочували важливі події загальнонародного значення. Зокрема, про це відомо з грамоти митрополита Петра Могили від 24 червня 1640 р. із запрошенням на Помісний церковний Собор, який мав відкритися в Софії на її храмове свято – Різдво Богородиці 8 вересня 1640 р. На цьому Соборі було затверджено новий православний Катехізис, щоб, як зазначив у грамоті Петро Могила, українське православ'я “до обычаев давних предков наших за которых благочестие воссияло привести”⁵. Храмове свято Софії було загальнокиївським і урочисто відзначалося хресним ходом, який ішов до неї з усіх церков Києва, так само, як і у всі інші головні церковні свята⁶. Згодом ці хресні ходи вийшли зі звичаю і залишено один, приурочений у Новгороді до дня Успіння, як до останнього великого свята року, який у давнину завершувався серпнем, а в Києві – до дня Різдва Богородиці, як першого великого свята нового року, що розпочинався у вересні⁷. Проте я вважаю, що крім такого суто хронологічного приурочення храмових днів Софійських храмів до Богородичних свят, існував ще один надзвичайно важливий духовний чинник, а саме те, що Богородиця стала тим Домом Премудрості Божої, через який Вона втілилася, тому свято Софії позначалося головними віхами земного життя Богородиці – Її Різдом і Успінням.

Відтак, “день народження” Софії Київської за давньоруських часів асоціювався з днем її оновлення, а пізніше – з храмовим святом на Різдво Богородиці. Якщо більш пізніше приурочення храмового свята Софії до богородичних свят є цілком зрозумілим, то первісне – досить загадковим, бо воно ніяк не пов'язане ані з якимось богородичним, ані з христологічним святом, тож для його розуміння важливо з'ясувати точний час появи собору, отже, визначити його “день народження”.

Як відомо, давньоруські літописи згадують дві дати закладин Софії Київської – 1017 (Новгородський І літопис) і 1037 р. (Повість временних літ). Виявлені останніми роками в різних місцях на стінах собору дуже

⁴ Євгеній Болховітінов, митрополит. *Вибрані праці з історії Києва*, упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої, К. 1995, с. 49.

⁵ А. Жуковський, *Петро Могила й питання єдності церков*, Париж 1969; К. 1977, с. 198.

⁶ [П. Лебединцев], *Описание Киево-Софийского кафедрального собора*, К. 1882, с. 17–18.

⁷ *Праздник 8-го сентября в Софийском соборе*, Киевские епархиальные ведомости 38 (1880, 17 сентября), часть неофициальная, с. 1–2.

ранні датовані графіті 1018/21, 1019, 1022 (три написи), 1023, 1028, 1033 (три написи) і 1036 рр. спростовують літописні дати закладин Софії Київської як у 1017, так і в 1037 р. і дозволяють датувати собор другим десятиріччям XI ст., що підтверджується свідченням хроніки Тітмара Мерзебурзького, яка згадує діючий митрополичий Софійський монастир у Києві під 1017/18 рр. Причому головним храмом цього монастиря був той самий Софійський собор, що зберігся до наших днів⁸.

Про освячення Софії Київської літописи взагалі нічого не говорять, на відміну від її попередниці Десятинної церкви, закладеної Володимиром у 989 р., а завершеної в 996 р., коли він "створи праздникъ великъ въ тъ день", коли вперше увійшов у "церковь свершену"⁹. Хоча літописи не називають числа і місяця цієї події, її день – 12 травня точно вказується в місяцесловах і Прологах, причому вибір цієї дати пов'язаний зі святом 11 травня – "днем народження" Константинополя¹⁰.

Найдавніші свідчення про дні освячення Софії Київської (4 листопада і 11 травня) збереглися в спеціальних богослужбових книгах, що надає цим свідченням особливої довіри – Мстиславовому Євангелії та Псковському Апостолі-апракосах (тобто недільних, святкових). Особливо важливою є дата Мстиславового Євангелія, створеного в Києві на самому початку XII ст.¹¹ Оскільки жодних літописних записів щодо освячення Софії Київської не існує, згадані дати мають величезне значення для вирішення питання про точний час появи Софії.

У Мстиславовому Євангелії (бл. 1106 р.) читаємо: "Ноября 4. Память преподобного отца нашего Иоанникаи. Въ тъжъ день сщение святгя Софря иже есть в Кйвъе граде. Священа сфремзъмь митрополитъмь"¹².

У Псковському Апостолі (1307 р.) освячення Софії в Києві позначено під 11 травня 6460 (952) р.: "В тъ же день сщение святгя Софря Кйвъе в лето 6460"¹³.

⁸ Н. Нікітенко, В. Корниенко, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания*, К. 2012; Нікітенко Н.М. *Киево-Софійський кафедральний монастир першої половини XI ст.*, Софійські читання, вип. 7: Матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції "До 90-річчя від дня народження відомого дослідника пам'яток Національного заповідника "Софія Київська", д.і.н. С.О. Висоцького", К. 2015, с. 332–340.

⁹ *ПСРЛ 1: Лаврентьевская летопись*, Москва 2001, стлб. 124.

¹⁰ О.В. Лосева, *Русские Месяцесловы XI–XIV веков*, Москва 2001, с. 90–91.

¹¹ Е.В. Уханова, *Мстиславово евангелие в древнерусской культуре конца XI – начала XII в.: история, кодикология, текстология рукописи*, Palaeoslavica, Cambridge, Massachusetts 2006, vol. XIV, с. 14–24.

¹² *Апракос Мстислава Великого*, под ред. Л.П. Жуковской, Москва 1983, с. 234 (174 г.).

¹³ *Государственный исторический музей, отдел рукописей*, Син. 722, л. 166.

У цих Євангелії-апракос і Апостоли-апракос тексти організовані календарно, відповідно до відправ у певні дні року. В них позначено пам'яті святих та інші церковні свята, тобто ці богослужбові книги мають Святці¹⁴. У давні часи день освячення кожної церкви був для неї великим річним святом (днем обновлення). Для такого щорічного святкування значення мали лише дні (число і місяць), інші дані мали другорядний характер, тому могли опускатися чи бути доданими пізніше. Зокрема, в пергаменному Пролозі Новгородського Софійського собору XIII–XIV ст. під 4 листопада читається: “В тот же день священа бысть великая церковь Святая София, иже в Руси, юже бе создал благоверный князь Ярослав и митрополию святой Софии створи”¹⁵. Як бачимо, цей запис перегукується із записом у Мстиславовому Євангелії лише в тому, що Софію Київську освячено 4 листопада. Ця звістка і є тією обов'язковою незмінною часткою, що переписувалася із джерела в джерело впродовж століть.

Дні освячення Софії Київської, вказані під 4 листопада і 11 травня, мали особливий сакральний характер і увійшли у Святці всієї Руської Церкви, отже в її літургійну практику, як усенародні свята. Проблемним є факт існування двох днів освячення Софії, один з яких припадає на осінь, другий – на весну. Сучасна московська дослідниця О. Лосева, яка вивчила руські місяцеслови XI–XIV ст., пояснює наявність двох днів освячення тим, що вони начебто стосуються двох різних храмів – дерев'яної Софії, спорудженої княгинею Ольгою в 952 р. та кам'яної Софії, спорудженої Ярославом у 1037 р., і повторно освяченої митрополитом Єфремом, який посідав кафедру після смерті Ярослава¹⁶. Знаний дослідник софійських мозаїк і фресок В. Лазарев вважав, що 11 травня 1046 р., після закінчення розписів центрального хреста, сталося перше освячення Софії, а друге – в неділю 4 листопада 1061 чи 1067 рр. після повного завершення розписів¹⁷. Майже аналогічної точки зору дотримується відо-

¹⁴ Календарну частину Євангелій і Апостолів нині прийнято називати місяцесловами, хоча в давнину вона не мала усталеної назви. Див.: О.В. Лосева, *Op. cit.*, с. 24. Оскільки назва “місяцеслов” – це помилкова калька з грецької *menologion* (*logion* від “збирати”, а не від *logos* – “слово”), вважаємо за можливе поряд з прийнятим у науці терміном “місяцеслов”, вживати також більш поширену на Русі назву таких календарів – “святці”, оскільки обидві назви є синонімами.

¹⁵ Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский, *История Русской Церкви, кн.2: История Русской Церкви в период совершенной зависимости ее от Константинопольского патриарха (988–1240)*, Москва 1995, с. 434.

¹⁶ О.В. Лосева, *Op. cit.*, с. 88–89, 98–100.

¹⁷ В.Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, Москва 1960, с. 55–57; В.Н. Лазарев, *История византийской живописи*, Москва 1986, с. 78. Цей висновок давно застарів, адже всі пізніші

мий польський дослідник А. Поппе¹⁸. Цю позицію підтримує О. Толочко, який припускає, що друге освячення Софії могло відбутися дещо раніше, а саме в 6565 (1057) р., оскільки, на його хибну думку, саме в цьому році 4 листопада припало на неділю¹⁹. Насправді в 1057 р. 4 листопада випало не на неділю, а на вівторок.

Важко уявити, що в двох знаменитих давніх богослужбових кодексах – Мстиславовому Євангелії та Псковському Апостолі, а згодом – у загальноруських Святцях зафіксовано не первісні дні освячень Софії – “митрополії руської”, що збереглася донині, а дати якихось її повторних освячень чи навіть освячень якоїсь невідомої дерев’яної Софії, що буцімто передувала кам’яній. Наведу для прикладу занесені у місяцеслови дні освячень Софії Константинопольської – 22/23 грудня²⁰. Ці дні фіксують перше освячення славетної Софії за її будівничого Юстиніана, а не освячення однойменної базиліки, створеної Константином Великим, що їй передувала, як і не переосвячення 11 травня 882 і 994 рр. Юстиніанової Софії, відбудованої після землетрусів.

Тож записи про освячення митрополичої Софії Київської 4 листопада і 11 травня, причому освячення первісне, пов’язане з її створенням, мають достовірний характер. Додаткові ж свідчення про освячення Софії митрополитом Єфремом (у Мстиславовому Євангелії) та в 952 р. (у Апостолі 1307 р.), на моє переконання, є доданими пізніше, під час переписування Святців. Пізніший характер цих свідчень є очевидним. Зокрема, митрополит Єфрем посідав кафедру з 1054/55 р. по приблизно 1065 р.²¹ і освячення ним Софії в цей період ніяк не узгоджується ані з найдавнішими датованими графіті собору, ані з будь-яким іншим джерелом. Ще

дослідження монументального живопису Софії переконливо довели одночасність виникнення всього ансамблю мозаїк і фресок собору, який було споруджено в повному обсязі та оздоблено за один безперервний будівельний період. Див.: Г.Н. Логвин, *Новые наблюдения в Софии Киевской*, Культура средневековой Руси, Ленинград 1974, с. 154–160; Г.Н. Логвин, *Собор Святой Софии в Киеве: Книга-альбом*, К. 2001, с. 4; И.Ф. Тоцкая, *К вопросу о живописном декоре Киевской Софии*, Тезисы научных докладов на конференции, посвященной 1125-летию Полоцка и Полоцкой земли, Полоцк 1987, с. 67–68; Ю.О. Коренюк, *Фрески Софийского собора в Киеве (технология, техника, деякі питання стилю, проблеми майстрів)*, автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства, К. 1995.

¹⁸ А. Poppe, *The building of the church of St. Sophia in Kiev*, Journal of Medieval History, Amsterdam 1981, vol. 8.

¹⁹ А. Толочко, *Догадка о происхождении “ранней” даты основания Софийского собора в Киеве*, Ruthenica 8 (2009).

²⁰ Сергей (Спасский), архиепископ, *Полный месяцеслов Востока*, т. 3: Святой Восток, ч. 1, 2, Москва 1997, с. 518.

²¹ Я.Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, Москва 1989, с. 193–194.

відомий дослідник пам'яток давнього Києва М. Каргер зазначав, що якщо визнати освячення Софії митрополитом Єфремом за первісне, то доведеться зробити висновок, що Ярослав так і не дожив до закінчення її побудови і завершували собор його сини. Це суперечить літописному сказанню під 1037 р., в якому говориться про створення Ярославом бібліотеки при Софії, оздобленню її іконами та наповненню церковним начинням. Тому М. Каргер, слідом за дослідником Мстиславового Євангелія К. Невоструєвим вважав, що дата 4 листопада позначає повторне освячення Софії наприкінці XI ст., в 1090–1096 рр. за митрополита Єфрема Переяславського, оскільки цей запис є близьким до часу створення Мстиславового Євангелія. Каргер підкріплював цей висновок тим, що, мовляв, наприкінці XI ст. проходила значна перебудова Софії, пов'язана з влаштуванням другого поясу зовнішніх галерей, після чого, на його думку, відбулося нове освячення храму²². Проте слід зазначити, що висновок про появу другого поясу відкритих галерей лише наприкінці XI ст. давно і безнадійно застарів; доведено, що “храм Софії у Києві був створений в тому об'ємі та структурі, яким він зберігся до нашого часу: містив у собі п'ять нав, внутрішні двоповерхові та зовнішні одноповерхові галереї, дві сходові вежі, ... а також тринадцять куполів вінчання”²³. На підставі мистецтвознавчого і техніко-технологічного вивчення розпису Софії Київської переконливо доведена також одночасність виконання всіх мозаїк та фресок, якими прикрасили собор шойно після його зведення, причому за досить короткий термін²⁴.

Якщо ж вважати освячення Софії 4 листопада митрополитом Єфремом за повторне, то, як зауважує О. Лосева, причини цього освячення є загадковими, адже чомусь саме воно утвердилося в богослужбовій практиці, затьмаривши первісне освячення, яке було великим торжеством. Як слушно зазначає дослідниця, святкування на честь освячення церков встановлювались одразу ж після цієї події²⁵. Вважаючи все ж таки освячення Софії митрополитом Єфремом за повторне, О. Лосева, намагаючись пояснити цю суперечність, підтримує наведену вище давно спростовану версію М. Каргера про те, що воно сталося після повного завершення створення Софії вже після смерті Ярослава. Дослідниця висловлює припущення про

²² М.К. Каргер, *Древний Киев*, Москва; Ленинград 1961, т. 2, с. 103–104.

²³ Г.Н. Логвин, *История сооружения Софийского собора в Киеве*, Памятники культуры: Новые открытия, ежегодник: 1977 г., Москва 1977, с. 183.

²⁴ Див. прим. 17.

²⁵ О.В. Лосева, *Op. cit.*, с. 91.

можливість першого "малого" і другого "великого" освячення Софії, як те практикувалося при будівництві православних храмів²⁶.

Погодитися з цим неможливо, позаяк у такому разі доведеться визнати, що за Ярослава начебто відбулося лише мале освячення Софії, яке не увійшло у Святці. Але мале освячення не передусє великому, а зовсім навпаки, адже чин малого освячення звершується в храмі, де вже відбувалися відправи. Малє освячення відбувається після незначного ремонту всередині вівтаря, якщо престол не було пошкоджено і його не зсували з місця, або коли престол було осквернено чимось нечистим, або торканням неосвячених рук (наприклад, при пожежі), чи ж коли в храмі було пролито людську кров. Правити ж у храмі літургію можна було лише після великого освячення, кульмінацією якого є повний чин освячення престолу. Про те, що в Софії відправи відбувалися вже за Ярослава, тобто престол храму було освячено за повним чином, свідчить літописний запис під 1037 р., де вказано, що "в неиже вбычъныа пѣсни Богу въздають в годы вбычъныа"²⁷. Отже, запис у Мстиславовому Євангелії аж ніяк не може фіксувати ані первісне, ані повторне освячення Софії Київської після смерті Ярослава за митрополита Єфрема.

Освячення ж Софії Київської у 952 р. мало б припасти на часи княжіння Ольги, тому деякі дослідники вважають, що йдеться про освячення збудованої нею якоїсь невідомої за давніми джерелами дерев'яної Софії, що нібито згоріла в 1017 р. Втім, за часів Ольги на Русі панувало язичництво і особисте хрещення княгині було її приватною справою, тому якби Ольга справді побудувала Софійську церкву, така церква могла бути лише її невеликим домовим храмом. Але відомо, що храми, присвячені Святій Софії Премудрості Божій, зазвичай були великими, кафедральними чи загально шанованими; у східно-християнському світі це були храми тріумфального утвердження нової віри, які становили собою неодмінну умову софійної дійсності усього народу, головну ознаку його релігійного буття²⁸.

Можливість існування в Києві Софійського собору за часів Ольги заперечував уже такий відомий дослідник історії Руської Церкви, як Є. Голубінський²⁹. В. Лазарєв взагалі вважав дату 952 рік помилковою, "міфічною"³⁰. Так само вважає цю дату (952 р.) помилковою О. Турілов,

²⁶ О.В. Лосєва, *Op. cit.*, с. 99.

²⁷ *ПСРЛ*, стлб. 153.

²⁸ С. Дурылин, *Град Софии. Царьград и Святая София в русском религиозном сознании*, Москва 1915.

²⁹ Е.Е. Голубинский, *История русской Церкви*, Москва 1997, т. 1, ч.1, с. 80; т. 2, ч. 2, с. 408.

³⁰ В.Н. Лазарев, *Op. cit.*, с. 55, прим. 8.

допускаючи, що вона виникла внаслідок хибного прочитання переписувачем тексту Псковського Апостола первісної висхідної дати, якою, на його припущення, був 1152 (6660) рік. На думку дослідника, запис у Псковському Апостолі стосується повторного освячення храму Софії після ремонтних чи додаткових будівельних робіт, причому “в якості “ад-реси” можливий в цьому випадку як Київ, так і Новгород”³¹. Але погляд О. Турілова не можна прийняти. Як показано в науці, явно не вигадана дата Псковського Апостола (11 травня) безсумнівно пов’язана з днем освячення Константинополя і вочевидь інспірована ідеєю перенесення святості з Константинополя до щойно охрещеного Києва³².

Тим не менш О. Турілов є переконливим у тому, що в Києві за часів княгині Ольги не могло існувати храму Святої Софії. У дохристиянському Києві за часів Ольги соборна церква була присвячена Іллі Пророку, і існувала вона не в княжому Верхньому місті, а на торгово-ремісничому Подолі. Недарма у багатій давній літературній традиції про Ольгу немає жодного натяку про заснування нею храму Святої Софії. До того ж уся Руська Церква не могла щороку святкувати обновлення вже неіснуючої дерев’яної Софії, адже, як свідчать графіті, з другого десятиріччя XI ст. вже стояла кам’яна Софія. Саме її вочевидь стосуються записи про освячення Софії в Києві 4 листопада і 11 травня.

Отже, згадування в джерелах двох днів освячення Софії вважають досить загадковим феноменом і пояснюють по-різному. На мою думку, аби зрозуміти, чому в Святцях збереглися дві дати освячення Софії, треба врахувати, що повний чин освячення храму передбачав включення в нього основних моментів його створення, від заснування (освячення місця) до звершення першої літургії (освячення престолу). До того ж Софія мала двох ктиторів – Володимира і Ярослава, чим також викликана наявність двох днів її освячення.

Первісно занесені у Святці дні освячень Софії Київської 4 листопада і 11 травня мали випасти на неділю, оскільки освячення у неділю (*куріакє*) є загальним правилом, бо всякий храм, тим більше Софійський, присвячується Господу (*Куріос*) в образ пасхального таїнства заснування Церкви Христової.

³¹ А.А. Турилов, *Два византийско-русских историко-архитектурных сюжета*, СФІА: Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча, Москва 2006, с. 455–457.

³² Пор.: К.К. Акентьев, *Мозаики Киевской св. Софии и “Слово” митрополита Илариона в византийском литургическом контексте*, Византинороссика, т. 1: Литургия, архитектура и искусство византийского мира, под ред. К.К. Акентьева, Санкт-Петербург 1995, с. 75–94.

“Накладаючи” ці дні на хронологічну канву найбільш ранніх софійських графіті, що засвідчують виникнення Софії в другому десятиріччі XI ст., я датувала її закладення (посвячення Премудрості Божій) неділею 4 листопада 1011 р., а завершення (освячення-інавгурацію) – неділею 11 травня 1018 р. Саме на ці дати у другому десятиріччі XI ст. випали недільні (Господні) дні, в які за канонами можливо було освятити Софійський собор. Тобто собор був закладений і майже завершений Володимиром в останні роки його життя, в 1011–1015, а остаточно закінчений його сином Ярославом за часів першого етапу його київського княжіння, наприкінці 1016 – до травня 1018 р. Недарма ціла низка архітектурних і стінописних особливостей Софії свідчить про зміну князя-замовника на стадії її завершення³³. У складних умовах першого, досить непевного етапу свого київського княжіння Ярослав спромігся лише закінчити те, що було практично створено його батьком. І ця гучна церковно-політична акція Ярослава дозволила йому якнайкраще заявити про себе як про гідного спадкоємця Володимира.

Варто згадати, що 1011 рік як час заснування собору фігурував у його двох головних написах – титульному (над входом), що з’явився наприкінці XVI – на початку XVII ст., та ктиторському (на арках центрального купола), виконаному в 1634 р. на замовлення митрополита Петра Могили, який реставрував собор і володів даними софійського архіву, що згорів у 1697 р. Фото знятого реставраторами в середині XX ст. ктиторського напису Могили з датою 1011 рік виявлено Т. Рясною в архіві заповідника та опубліковано³⁴. Навіть у XVIII ст. 1011 рік офіційно визнавався датою заснування Софії, про що свідчать опубліковані статистичні “Описи Київського намісництва” 70-х – 80-х рр. XVIII ст. 1011 рік як час заснування Софії вказується кафедральним писарем Яковом у складеному ним близько 1770 р. рукописі, що зберігається в Центральному державному історичному архіві в м. Києві. Важливо, що ці свідчення пізніших джерел щодо фундаційної дати 1011 р. суголосні даним софійських графіті і давнім писемним документам³⁵. Критика нашими опонентами свідчень джерел та результатів натурних досліджень Софій-

³³ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*, К. 1999, с. 230–241.

³⁴ Т.М. Рясная, *Втрачені ктиторські написи Софії Київської*, Могилянські читання – 2008. Зб. наук. праць Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, К. 2009, с.114–120.

³⁵ Н. Нікітенко, *Софії Київській 1000 років*, К. 2010.

ського собору на користь дати 1011 рік як часу його заснування виявилася упередженою і неспроможною з наукового погляду³⁶.

Цікаво, що дні освячень Софії явно приурочені до днів закладин і освячення Константинополя – Нового Єрусалима християнського світу: його закладення (посвячення) відбулося в неділю 8 листопада 324 р., а в неділю 11 травня 330 р. місто освятили. У візантійських джерелах збереглися обидві дати “дня народження” Константинополя, але у місяцеслові ввійшла дата 11 травня під назвою “Обновлення Царгорода”, оскільки саме в цей день сталася інавгурація вже створеного, укріпленого і освяченого міста³⁷.

Бачимо майже повний збіг днів освячень Софії Київської і Константинополя, щоправда з київською “поправкою” на недільний день, який у 1011 р. випав на 4 листопада. Цікаво, що в Охридському Апостолі кінця XII ст. днем освячення Софії Київської називається не 4, а 8 листопада, тобто день закладин Константинополя³⁸. Зрозуміло, що це свято перейшло в Охридський Апостол з руського джерела, і його дата вочевидь була дещо підправлена. Але вже сама ця підправка не є випадковою і лле світло на асоціативне сприйняття середньовічною людиною днів освячення Софії Київської.

Нагадаю, що 11 травня 882 і 994 рр. переосвячувався храм Св. Софії Константинопольської після руйнівних землетрусів, тобто цей день мав особливе значення для встановлення феномену спадкоємності й рівності Києва Царгороду, а також ствердження ідеї присвячення столиці Русі, як і столиці Візантії, Богородиці³⁹. Гадаю, що орієнтований на священний взірць час створення собору було підпорядковано концепції Києва як Нового Єрусалима християнської Русі, осердям якої є Свята Софія з її головним образом – Богоматір’ю Орантою, що величається в Акафісті (і здавна величалася в Києві) Нерушимою Стіною. Це підтверджується колосальним посвятним написом над Богоматір’ю Орантою (символом Небесного Єрусалима), зображеною в головному вівтарі Софії: “Бог серед нього – нехай

³⁶ Див.: *Час заснування Софії Київської: Пристрасті довкола мілленіума*, К. 2010, 128 с.; Н.М. Нікітенко, В.В. Корнієнко, Т.М. Рясна, *Нова спроба дезавувати ювілей Софії Київської*, УАЩ 16–17 (2012) 111–128; Н.М. Нікітенко, В.В. Корнієнко, *Ще раз про натурні дослідження Софії Київської*, УАЩ 16–17 (2012) 129–150.

³⁷ Сергей (Спаский), архиепископ, *Полный месяцеслов Востока*, т. 3, с. 177–178.

³⁸ В.В. Мошин, *О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. Из истории русской культуры*, т. 2, кн. 1: Киевская и Московская Русь, Москва 2002, с. 859.

³⁹ Н.Н. Лисовой, *Под знаком Софии (к предистории идеи “Третьего Рима”)*, Римско-константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика, Москва 1995, с. 63.

не хитається, Бог допоможе йому, коли ранок настане" (Пс. 45:6). У написі, що цитує 45-й псалом, йдеться про впорядкований Богом непохитний Небесний Єрусалим (у даному контексті – Київ та його кафедрал), надійно захищений Божою присутністю від мороку хаосу – уособлення зла.

К. Акентьев звертає увагу на те, що у візантійському "Сказанні про Святу Софію" (IX ст.) стверджується, що цей псалом було накреслено на цеглинах, з яких зведено попружні арки і купол Святої Софії Константинопольської. Саме цей псалом співався і в щорічному святковому обряді "дня народження" (оновлення) візантійської столиці, надаючи їй ореолу Нового Єрусалима. Така особливість візантійського інавгураційного обряду відповідала найдавнішій богослужбовій традиції єрусалимської Церкви, оскільки оновлення Святого Гробу поминалося в перший день (13 вересня) оновлення Єрусалима⁴⁰. Це було зумовлено тим, що образи Святого града та його кафедрала ідентифікувалися, оскільки мали єдиний архетип – Єрусалим Небесний, Церкву Христову, ветхозавітний прототип якого вбачали в цьому псалмі. Звертаючись до цитованого вище напису над київською Орантою, а також до тексту "Слова про Закон і Благодать" митрополита Київського Іларіона, К. Акентьев цілком слушно говорить про аналогічне поєднання образів града Києва і його кафедрального храму Святої Софії "в одне струнке неподільне ціле, що уподібнюється одночасно і біблійному його прототипу, і візантійському першообразу, і загальному їх небесному архетипу". Недарма Іларіон, говорячи про побудову Софії, стверджує, що вона створена "на святость и освященіе" Києву, тобто освячення міста і освячення його кафедрала були одночасними, складаючи собою єдиний обряд⁴¹. К. Акентьев, з посиланням на В. Лазарева⁴² і А. Поппе⁴³ певен, що ця подія сталася 11 травня 1046 р., і саме до цієї дати відносить "день народження" (інавгурацію) Києва і Софійського собору⁴⁴.

Проте сьогодні, коли маємо в арсеналі фактичних даних цілу низку більш ранніх датованих графіті, цей рік прийняти не можна, оскільки Софія Київська виникла вже в другому десятиріччі XI ст. До того ж, враховуючи тотожність понять Втілення Христа – Божої Премудрості і народження храму Святої Софії Премудрості Божої, можна здогадатися, що друга подія на взірць першої мусила мати не одну, а дві дати – закладин та інавгурації (відкриття), так само як і феномен народження Константинополя. Нагадаю,

⁴⁰ К.К. Акентьев, *Op. cit.*, с. 87–88.

⁴¹ *Ibid.*, с. 75–80.

⁴² В.Н. Лазарев, *Op. cit.*, с. 55, прим. 8.

⁴³ А. Рорре, *Op. cit.*, р. 53.

⁴⁴ К.К. Акентьев, *Op. cit.*, с. 80, 86.

що цей феномен позначений двома датами – 8 листопада 324 р. і 11 травня 330 р. Перша дата позначає церемонію посвячення, друга – освячення міста. 8 листопада 324 р. відбулося розмічування стін: за переказом, сам Константин зі списом у руці провів лінію нових стін, що було архаїчною римською традицією, яка мала широке коло паралелей в язичницьких обрядах. Про існування подібної практики на Русі свідчить Києво-Печерський патерик у розповіді про заснування Успенського собору в 1073 р.: “У дні благовірного князя Святослава, сина Ярославового, який своїми руками почав рів копати [курсив мій – Н.М.], стала будуватися церква ця”⁴⁵. А 11 травня 330 р. на новому Іподромі сталося урочисте освячення-відкриття столиці Візантії, очолене самим Константином⁴⁶.

Можна гадати, що так само і в Києві 4 листопада 1011 р. за Володимира – “нового Константина” сталися закладини літописного “града великого” і Софійського собору, а 11 травня 1018 р. – їх відкриття за Ярослава – “нового Соломона”. Ось чому митрополит Іларіон – очевидець будівництва Софії Київської – стверджує, що Ярослав завершив починання Володимира, подібно до того, як Соломон завершив справу свого батька Давида у створенні Єрусалимського храму: “недоконьчана твоя наконьча, акы Соломонъ Давыдова, иже дом Божий велький святый ѿго Прѣмудрости създа”⁴⁷.

На біблійний взірець взурувався і час створення Софії – 7 років, адже цей час відповідав семи етапам створення світу, ветхозавітної скінії і Єрусалимського храму, чим зумовлені основні архієрейські священнодійства при освяченні храму, від закладення наріжного каменя до Божественної літургії. Недарма саме 7 років створювалася і попередниця Софії Київської – Десятинна церква (989–996)⁴⁸, і наступниця – Софія Новгородська (1045–1052), причому відома дослідниця Е. Гордієнко підкреслює, що хоча новгородський храм було “звершено” в 1050 р., його, згідно новгородським літописам, освятили в 1052 р., орієнтуючись на час створення біблійного прототипу – Єрусалимського храму⁴⁹.

Символічно, що в новоосвяченому храмі відправи звершуються сім днів поспіль. Такий порядок чинопослідувань, зафіксований у давніх

⁴⁵ *Києво-Печерський патерик (вступ, текст, примітки)*, підгот. до видання Д. Абрамович, К. 1931, с. 8.

⁴⁶ Р. Краутхаймер, *Три християнські столиці: топографія і політика*, Москва; Санкт-Петербург 2000, с. 46–47.

⁴⁷ А.М. Молдован, *Слово о законі и благодати Илариона*, К. 1984, с. 97.

⁴⁸ *ПСРЛ*, стлб. 121, 124.

⁴⁹ Э. Гордиенко, *Свет Новгородской Софии*, Родина 6 (2007) 40–46.

східних і західних богослужбових текстах, був прийнятий у Візантії, перейнятий і збережений у Руській Церкві. Про це свідчать середньовічні чиновники архієрейського служіння і літургійні коментарі Отців Церкви (св. Миколай Кавасила "Сім слів про життя во Христі", слово п'яте; св. Симеон Солунський "Розмова про священнодійства і таїнства церковні" та "Книга про храм")⁵⁰.

Знаменно й те, що освячення Софії Київської саме 11 травня збігається з днем освячення Десятинної церкви, яке згадується в давніх джерелах як під 11, так і під 12 травня. На мою думку, в ніч з 11 на 12 травня 989 р., з суботи на неділю (як і належить за обрядом), Володимир прийняв у Корсуні таїнство хрещення, що ототожнювалося за тих часів з хрещенням Русі⁵¹. Характерно, що в пергаменному Пролозі першої половини XIV ст. день освячення Десятинної церкви вочевидь пов'язується з днем обновлення Константинополя і хрещенням Русі: "Месяца мая в 11 память бытью святого и богохранимаго Костянтина града..." І далі: "В от же день освящение церкви святяга Богородица, юже създа благоверный князь Василей, зовомый Володимержь I и князь земли Русьскыя, иже обнови, Божею помощью, Крещением"⁵². Відтак, встановлюється тотожність трьох освячень (обновлень): Константинополя, Десятинної церкви і Руської землі. З одного боку, це вказує на візантійський "родовід" перенесеного на київський терен свята 11 травня, з іншого, – на безсумнівний хронологічний та ідейний зв'язок цього свята з хрещенням Русі за Володимира.

Так само, як заснування Константинополя було здійснено *ex voto*, на виконання обітниці Христу за перемогу над язичником Ліцинієм⁵³, так і створення обох головних храмів новонаверненої Русі – Десятинної церкви і Софії – було здійснено на честь перемоги християнства над язичництвом. Недарма мозаїчний "Святительський чин" головного вітваря Софії Київської і фресковий – її бічного Георгіївського вітваря розпочинає образ св. Епифанія Кіпрського, на день пам'яті якого (12 травня) припало освячення Десятинної церкви. У мозаїці "Святительський чин"

⁵⁰ Ю. Клиценко, *Сотворение мира, создание скинии и чин освящения храма*. 25.11.2002, [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/put/apologetika/sotvotenie-mira.htm>.

⁵¹ Н.М. Нікітенко, *Час хрещення Русі у світлі даних Софії Київської*, Із Києва по всій Русі: збірник матеріалів наукової богословсько-історичної конференції, присвяч. 1025-літтю Хрещення Київської Русі-України, К. 2013.

⁵² Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский, *История Русской Церкви*, кн. 2: История Русской Церкви в период совершенной зависимости ее от Константинопольского патриарха (988–1240), Москва 1995, с. 35–36, 432.

⁵³ Р. Краутхаймер, *Op. cit.*, с. 46–47.

поруч із Епифанієм Кіпрським фігурує образ Климента Римського, мощі якого Володимир приніс із Корсуня, поклав у Десятинній церкві, і вони освятили як діяння Володимира, так і всю нову Русь.

Свято 4 листопада також знайшло своє відлуння у Софії Київській. Значимим є зокрема присвячення та декор бічних вітварів Софії переможцям сатани, з яким ототожнювалося язичництво, – св. Георгію Побідоносцю і архистратигу Михаїлу, тож фресковий живопис цих вітварів акцентує перемогу християнства над язичництвом⁵⁴. Прикметною є і *хронологічна специфіка* присвячення бічних вітварів. Свого часу я звернула увагу на хронологічний взаємозв'язок престольних свят Софії Київської з темою хрещення Русі⁵⁵. Відомо, що скільки у храмі престолів, стільки і престольних свят. Цих престольних свят з самого початку, імовірно, було три – крім 4 листопада, занесеного у місяцеслови, Софія мала ще два – 3 листопада (освячення храму св. Георгія в Ліді) та 8 листопада (собор архистратига Михаїла). Два останні свята встановлюються завдяки присутності у бічних Георгіївському та Михайлівському вітварях “Святительського чину”, що вказує на богослужбовий характер цих вітварів. Отже, розпочинаючись 3 листопада, храмове свято Софії Київської включало в себе її “день народження” – 4 листопада і тривало до 8 листопада, тобто до дня закладин Константинополя і свята собору архистратига Михаїла. 8-ме листопада було значимим для Софії Київської ще й тому, що архангел Михаїл вважався у Візантії і на Русі ангелом-охоронцем храму Святої Софії Премудрості Божої, тому з цим святом пов'язувалося поняття “дня ангела Святої Софії”⁵⁶.

Як бачимо, обидва дні освячень Софії Київської – 4 листопада і 11 травня – знайшли відображення в її монументальному комплексі. Більшої популярності набрало свято 4 листопада, яке зазвичай згадується в місяцесловах, тоді як свято 11 травня зазначено лише у Псковському Апостолі. На моє припущення, це зумовлено тим, що остання дата передусім пов'язувалася з Десятинною церквою, освяченою 12 травня, тому аби розвести в

⁵⁴ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, с. 133–160.

⁵⁵ *Ibid.*, с. 138. Н. Нікітенко, *Софія Київська – меморіал хрещення Русі*, Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. Тези наукової конференції Національного заповідника “Софія Київська”, К. 1996, с. 12–13. Згодом і О. Лосева усвідомила за мною співвіднесла освячення Софії Київської 4 листопада зі святом освячення храму св. Георгія в Ліді. Див.: О.В. Лосева, *Op. cit.*, с. 99–100.

⁵⁶ Н. Нікітенко, *Присвячення та фресковий цикл Свято-Михайлівського вітваря Софії Київської*, Науковий збірник присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Матеріали науково-практичної конференції “Михайлівський Золотоверхий монастир: історія криз століття”, К. 2008, с. 207–215.

часі два великі свята, "день народження" Софії Київської усталилося святкувати 4 листопада, тобто в день її закладин, тим більше, що вони означали образне втілення Премудрості Божої в Києві.

І, хоча в давній Русі "днем народження" Софії Київської вважалося 4 листопада, ми, слідуючи пізнішій і на сьогодні вже усталеній українській традиції, зафіксованій митрополитом Петром Могилою, відзначаємо його 8(21) вересня, на день Різдва Богородиці, грандіозний вівтарний образ якої в позі Оранти є загальновідомим символом київського храму Святої Софії. Отже, Різдво Богородиці є для нас символічним "днем народження" Софійського собору в Києві. Це свято якнайкраще корелює з давнім "днем народження" Софії, пов'язаним з іпостасю Христа – Божої Сили і Божої Премудрості, що втілилася через Богородицю. Недарма мозаїчні Христос Пантократор і Богородиця Оранта складають двоєдиний храмовий образ Софії Київської, що є стрижнем її іконографічної програми⁵⁷.

⁵⁷ Н. Никитенко, В. Корниенко, *Собор святых Софии Киевской*, К. 2014, с. 29–37.